

על הקשר בין נשמה יתרה לשבת

בעקבות עיון בשל"ה הקדוש והמהר"ל מפראג

אלון שלו

המושג "נשמה יתרה"¹, אותה נשמה שעל פי המסורת נוספת לאדם ביום השבת, הוא מושג עלום ביותר. הרעיון שנשמה נוספת נכנסת באדם אינו מצטייר יפה בדעתנו. קשה להתייחס לרעיון כזה. מעבר לכך, הרעיון שהשגת "תוספת נשמה" מעוגנת בזמן מסוים, קשה אף היא. מה הקשר בין היום בשבוע לבין היכולת של האדם להעצים את נשמתו? ומה משמעות אבדתה בצאת השבת? רעיון זה נהיה תמוה עוד יותר אם מתייחסים לתופעה זו כבלתי רצונית, קרי, הנשמה היתרה נכנסת באדם ללא כל השתדלות מצידו ובין אם הוא חש בה או לאו, אך ורק משום שנכנסה שבת.

במאמר זה ננסה לקרב אל דעתנו את מושג הנשמה היתרה בסיוע דבריהם של השל"ה הקדוש ומהר"ל מפראג על השבת. שני ההוגים הללו סמוכים בזמן ובמקום, אך קיים שוני משמעותי בין ההגות שלהם.

המהר"ל מפראג, נולד סביב שנת 1515 (אין ידיעה מדויקת לגבי שנת הולדתו) בפוזנא. הוא שימש ברבנות והנהגת קהילות בניקלשבורג, בפוזנא וכמובן בפראג. שנות פעילותו בפראג היו 1573-1584 כשהקים ועמד ברש בית המדרש "הקלויז", 1587-1592, ומשנת 1600 עד מותו בשנת 1609 שימש כרבה של פראג באופן רשמי (בשנים בהן לא שהה בפראג הוא שימש כרבה של פוזנא). המהר"ל כתב ספרים רבים, כשהמוקדם שבהם פורסם בשנת 1578, בהיותו כבר בן 60 שנה בקירוב. המהר"ל מפראג חותם במונח מסוים את תקופת הגות ימי הביניים, לפחות מבחינת ההוגים היהודיים שהתעסקו באופן ישיר בפילוסופיה הכללית של ימי הביניים. למהר"ל היתה ביקורת מסוימת על יהודים שנתפסו מדי לפילוסופיה היוונית (הוא אינו נמנע מלבקר את הרמב"ם בכמה הזדמנויות), אך הוא עצמו היה בקיא בפילוסופיה ובמדעים והפילוסופיה היוונית ניכרת בכתביו (כפי שנראה להלן). בנוסף לכך המהר"ל היה ידוע בהתעסקותו בקבלה הטרומית לוריאנית² ובצירופי שמות (כפי שעולה מהסיפור המפורסם על הגולם, שמקורותיו ואמינותו נחקרו רבות).³

1 ביטוי זה מקורו ככל הנראה בדברי ריש לקיש "שבת וינפש-וי אבדה נפש", תלמוד בבלי מסכת ביצה טז.

2 כלומר לפני תקופת האר"י הקדוש. ככל הידוע המהר"ל לא הכיר את האר"י ולא ראה את כתביו.

3 שילוב זה הוא יחסית נדיר בנוף ימי הביניים. על פי רב אנו מוצאים דיכטומיה מסוימת בין היהודים הפילוסופיים למקובלים.

השל"ה, ר' ישעיה הלוי הורביץ, נולד בשנת 1558 בעיר פראג למשפחה שהיתה ידועה היטב. כבר בצעירותו החל לנדוד ברחבי אירופה, ובמהלך חייו למד ושימש ברבנות ובדיינות ברחבי רוסיה ופולין, ובפרט בערים פראנקפורט, פוזנא וקראקא. בשנת 1615, שש שנים לאחר מות המהר"ל, נקרא השל"ה לשוב לפראג והוא שימש שם כרבה של העיר. בשנת 1621, בהיותו זקן, החליט לעלות לארץ ישראל והתיישב בירושלים, שם הנהיג את הקהילה האשכנזית. בשנת 1625, בעקבות פראות מצד המושל הערבי החדש, ברח השל"ה צפונה והתיישב בטבריה ולאחר מכן בצפת, שם נפטר בשנת 1628. חיבורו, "שני לוחות הברית" (שעל שמו הוא נקרא "של"ה") נכתב במקור לטובת בני משפחתו בלבד, ויתכן שהוא לא חשב שלימים הוא יתפרסם ברבים. החיבור נדפס לראשונה כ-20 שנה לאחר מותו בשנת 1648. השל"ה היה מקובל, וכל כתיבתו היא על דרך הקבלה. השל"ה הכיר את קבלת האר"י ואף הושפע ממנה. הוא התנגד מאוד לפילוסופיה, וכתב עליה שהיא אסורה ומזקת ויש להרחיקה בשתי ידיים.⁴ מנהגים רבים שנפוצו בעם ישראל נזכרים לראשונה בספרו של השל"ה, ביניהם תיקון ליל שבעות.

לא ידוע לי על היכרות או התייחסות הדדית בין המהר"ל והשל"ה, אם כי ודאי ששתי המשפחות בפראג הכירו אחת את השניה. יש הטוענים שאחת הסיבות לכך שספרי המהר"ל לא התפשטו בתפוצה רחבה בזמנו קשורה לפרסומו של השל"ה והפופולאריות הרבה של ספריו שלו.

לאחר הקדמה זו, ניגש כאמור לעניינו של מאמר זה המבקש לעמוד על הקשר שבין הנשמה היתרה לשבת, ונעיין תחילה בדברי השל"ה הקדוש.

שלוש שבתות

...וכתיב (שמות כ, י) 'שבת לה'. כי כמו ששמו ה' מורה - היה הוה יהיה, כן רומז השבת - להיה הוה יהיה. כי הם שלש שבתות, שבת בראשית ושבת מתן תורה ושבת דלעתיד, יום שכולו שבת דהיינו עולם הבא, שהוא באמת שבת הגדול... וכשתתבונן, הם שלשה עיקרים הכוללים כל העיקרים, מציאות השם יתברך, ותורה מן השמים ושכר ועונש. שבת בראשית, שהוא החידוש, מורה על המחדש, מציאות השם יתברך. שבת מתן תורה - תורה מן השמים, שבת שלעתיד אז יהיה השכר האמיתי הנצחי מי שיזכה אליו, ויום הדין הגדול לרשעים בר מינן.

(מסכת שבת, פרק עג-עד)

השבת קשורה בשם הוי"ה של הקב"ה, המורה על עבר עתיד והווה, כאשר במקביל שלש בחינות הזמן המיוחדים להקב"ה ישנם שלש שבתות: שבת בראשית, שבת מתן תורה ושבת לעתיד לבוא- הלא הוא עולם הבא (יום שכולו שבת). מהבחינה הזו השבת היא שורש האמונה, מכיוון ששלש שבתות אלו מקבילות לג' עיקרי האמונה - מציאות הא-ל, תורה מן השמים ושכר ועונש:⁵

בכך מוסבר יפה העיקרון שהשבת היא שורש האמונה, ומי שמקיים את השבת כאילו קיים את כל התורה כולה. עקרון זה נרמז בתפילות שבת:

ועל ענין זה נתקנו התפילות, כמו שכתב טור אורח חיים סימן רצ"ב וזה לשונו: ומה שתקנו בשבת שלשה ענייני תפלות, אתה קדשת, ישמח משה, אתה אחד, וביום טוב לא תקנו אלא אחת, אתה בחרתנו, מפני שאלו שלש תפלות תקנום כנגד שלש שבתות, אתה קדשת - כנגד שבת בראשית כמו שמוכיח מתוכו, ישמח משה - כנגד שבת של מתן תורה, דלכולי עלמא בשבת ניתנה תורה, ואתה אחד - כנגד שבת שלעתיד (עכ"ל הטור). והנה שבת בראשית מורה בחינת 'יהיה', כי בו שבת ה'. שבת מתן תורה בחינת 'היה', לאבותינו ולנו ולזרענו עד עולם. שבת שלעתיד 'ביום ההוא יהיה' וגו' (זכריה יד, ט), ואז עולם הנצח...

(מסכת שבת, פרק עד)

בנוסף לשלש שבתות הנרמזים בשלש התפילות של שבת, מוסיף הש"ה ומסביר שעניין זה רמוז כולו גם בפרשת "ויכולו" הנאמרת בערב שבת:

...וזה רמוז בשלשה פעמים 'שביעי' המוזכר בויכלו, 'ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה' (בראשית ב, ב), זהו שבת בראשית;

'וישבת ביום השביעי מכל מלאכתו אשר עשה' (שם), זה שבת מתן תורה. על כן הוסיף תיבת 'כל', כי בקבלת התורה נגמרה מלאכת בריאת שמים וארץ, כמו שאמרו רבותינו ז"ל בפרק רבי עקיבא (שבת פח א), תנאי התנה הקדוש ברוך הוא עם מעשה בראשית, אם יקבלו התורה מוטב.

'ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אתו כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות' (בראשית שם, ג), זהו נגד שבת שלעתיד. כי הששת ימים הם נגד ששת אלפים היו עלמא (ראה ר"ה לא א). ויום השביעי נגד העולם הבא שכולו שבת וכולו עונג לקבל שכר, ואז תהיה השביתה הגמורה מהמלאכות אשר ברא אלהים לעשות, דהיינו מעשה מצות, היום לעשותם ולמחר לקבל שכרם (עירובין כב א), שהוא התענוג הרוחני לעולם שכולו שבת, וקראת לשבת עונג.

5 ג' עיקרים אלו זהים לאלו שטבע ר' יוסף אלבו בספרו "ספר העיקרים".

(מסכת שבת, פרק פב)

פרשנות זו, בעקבות מה שלמדונו השל"ה עד כה, מסבירה היטב את דברי חז"ל על פרשיית "ויכולו", שהיא בתורת עדות - "ויכולו" היא תמצית המהות של שבת, שהיא עדות על אמונתנו בג' עיקרי האמונה.

שלש נשמות

ולעתיד תתגלה הנשמה, 'ונשמת שדי תבינם' (איוב לב, ח), מצד הבינה שהיא עולם הבא.

ותפארת הוא התורה כנודע. והמלכות 'האדריכל' שהזכירו רבותינו ז"ל⁶ (בראשית רבה פ"ח ס"ג) בבנין העולם.

ונגד שלש אלה, שלש בחינות, נפש, רוח, נשמה, שלש עליות זו על גב זו.

בעשרה מאמרות נברא העולם (אבות פ"ה מ"א), והיה תלוי ועומד עד עשרת הדברות, ובעשרה מאמרות, התכלית היה האדם, 'ויהי האדם לנפש חיה' (בראשית ב, ז), הרי מדריגת נפש.

ואחר כך בקבלת התורה נתוסף בחינת רוח, שזכו כולם לרוח ה', את הנבואה, וכמו שאמר משה רבינו ע"ה (במדבר יא, כט) 'מי יתן כל עם ה' נביאים כי יתן ה' את רוחו עליהם'.

חמש השמות או הבחינות של נשמת האדם- הנרנח"י⁷, הן עניין עתיק המופיע כבר במדרשים, והם מפרנסים עולמות תוכן רבים בקבלה. חמש הנשמות מקבילות לחמש מתוך עשר הספירות: נפש - מלכות; רוח - תפארת (ת"ת); נשמה - בינה; חיה - חכמה; יחידה - כתר.

השל"ה פורס בפנינו הקבלה נוספת של שלש הנשמות/ספירות הראשונות. בחינת ה"נפש" היא בחינת ה"היה" - שבת בראשית בה האדם היה "לנפש חיה", זמן החידוש המעיד על מחדש העולם. בחינת ה"רוח" היא בחינת ה"הוה" - שבת מתן תורה, היא התורה הקיימת ומתקיימת בעם ישראל בכל זמן נתון, ההוה תמיד. בחינת ה"נשמה" היא בחינת ה"יהיה" - שבת לעתיד לבוא, היום בו יתרחש הגילוי וההבנה, ההוכחה למפרע של עקרון השכר ועונש.

6 "ויאמר אלהים נעשה אדם, במי נמלך? ... ר' אמי אמר בלבו נמלך, משל למלך שבנה פלטין ע"י ארדכל ראה אותה ולא ערבה לו, על מי יש לו להתרעם לא על ארדכל, אתמהא, הוי ויתעצב אל לבו..." (בראשית רבה (וילנא) פרשה

(ח)

7 נפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה

אם כן, ישנה שייכות מיוחדת של שלש הבחינות הראשונות של נשמת האדם - ה"נר"ן", לשבת, ועל פי הנאמר לעיל, יש להם קשר מיוחד לתפילות השבת ובפרט לפרשיית "ויכול".

ושלש אלה, הם נפש רוח ונשמה כנודע, אשר בני עליה ממשיכים על עצמם מדוגמתם בכל שבת ושבת בתוספת נשמה יתירה מדוגמת עולם הבא, והכל לפי הכנה אשר מכין האדם את עצמו.

וגם נגד ענין זה מתוקן לומר שלש פעמים ויכול, נוסף על מה שכתבתי לעיל (אות פא), כי בפעם הראשונה מושך על עצמו קדושת נפש, ובפעם השנייה מושך על עצמו קדושת רוח, ובפעם השלישית על הכוס ישועות בקידוש השבת מושך על עצמו קדושת השבת, שהוא עולם שכולו שבת.

מהי "נשמה יתרה" זו, אותה תוספת המוענקת לנו בכניסת שבת, ובגינה אנו נזקקים לבשמי ההבדלה על מנת להקל על אובדנה ביציאת השבת? מושג זה עודנו עלום למדי בקטע דלעיל, אולם הוא כעת מעט מתקרב להבנתנו. ישנה סגולה בשבת "להמשיך" (מלשון למשוך) מידה של נר"ן בגלל הקשר המיוחד שיש לבחינות אלו לשבת. חלון ההזדמנויות ל"המשכה" זו היא בזמן אמירת ויכולו - הפרשיה המגלמת בתוכה את הקשר שבין הנר"ן לשבת.

בקטע הבא ישנו שכלול של מושג הנרנח"י, התופס מקום נרחב בהגותו של האר"י ובבאים אחריו, המרחיב את החלוקה לחמש נשמות לחלוקה פנימית נוספת:

ובזה יבוא על נכון ביום הכפורים שחל להיות בשבת, שאין אומרים ויכלו אלא פעם אחת. הנה כל הכוונות הנאמרים באמת בענין שלש פעמים ויכלו, איך נתקיימו בזה השבת הקודש שבו חל יום כפורים. אבל לפי מה שכתבתי נחא, כי ידוע שיום כפורים אין בו לא אכילה ולא שתיה כו', והוא מדוגמת עולם הבא וישראל כמלאכי השרת (פרקי דר' אליעזר פמ"ו). וסוד התשובה היא 'בינה' כנודע, וזהו עולם הבא על כרחך אין הכוונה אז רק נגד שבת השלישית שפירשתי, מכל מקום יכוון אז בשלש 'שביעי' המוזכרים בפרשת ויכלו שהם נגד שלש שבתות וכדפירשתי (אות פב). ואין להקשות, בכל שבת ושבת יהיה סגי בפעם אחת, כי בו שלש פעמים שביעי. דע, כי הנפש כלול מרוח ונשמה, והרוח כלול מנפש ונשמה, והנשמה כלולה מנפש ורוח, רק בנפש גובר בחינת הנפש, אף שהוא כלול מרוח ונשמה; וברוח גובר בחינת הרוח, אף שכלול מנפש ונשמה; ובנשמה גובר בחינת הנשמה, אף שכלולה מנפש ורוח. וביום כפור שהוא בחינת נשמה, די בכללות הזה, ודי בזה למבין.

מערכת המושגים של הנרנח"י מבטאת חמש בחינות בנשמה. ההרחבה שמבוטאת בקטע לעיל הוא העיקרון שבכל אחת מחמש הבחינות של הנפש קיימים אותן חמש

בחינות. כלומר, ב"נפש" יש חמש בחינות - נפש שבנפש, רוח שבנפש, נשמה שבנפש וכן הלאה, וכך גם בבחינות הבאות - נפש שברוח, רוח שברוח, נשמה שברוח וכן הלאה. עקרון זה בא לידי ביטוי בקטע זה של השל"ה בכך שבכל אחת מפרשיית "ויכולו" הנאמרות בערב שבת מופיעה שלש פעמים המילה "שביעי", אשר מרמז ל"בחינה שבבחינה".

מחשבות בעקבות השל"ה

ראינו עד כה, שתוספת ה"נשמה היתרה" מתבטאת ביכולת לקבל תוספת של נר"ן - שלוש הבחינות הראשונות של נשמת האדם בשבת, ובפרט בזמן אמירת "ויכולו". ראינו שהנר"ן מקבילים לשלש השבתות - שבת העבר של בריאת העולם, שבת הווה של מתן תורה הנתונה לנו בכל יום, ושבת לעתיד לבוא שהיא העולם הבא. שלש השבתות האלו הן ביטוי של שם הוי"ה - היה, הווה ויהיה. אם כך, הנשמה היתרה קשורה למידת ההוי"ה של הקב"ה.

מידת היה הווה ויהיה בפשטות פירושה נצחיות. הקיום הא-לוקי שהוא מעבר לזמניות, שלא ניתן באמת לקרוא לו "קיום" כיוון שקיום זה הוא מעבר להשגה האנושית שלנו. האם ניתן לדבר על נשמת האדם במושגים כאלו? האם הנשמה היא היתה, הווה ותהיה?

יש צורך לנקוט במשנה זהירות כאשר ניגשים להתעסק עם מערכות מושגים כאלו. קל מאוד להיסחף לשימוש פשטני במונחים עמומים. תוך מתן תשומת לב לעניין זה, ננסה מתוך דברי השל"ה לתת פשר נוסף לקשר בין הנשמה היתרה לבין השבת.

ניתן לייחס לנשמה מימד נצחי, או למצער קיום שהוא שונה מהקיום הפיזי אותו אנו מכירים בעולם. אפשר לחוש בשוני הזה כבר בתיאור של בריאת האדם:

וַיֵּצֵר יְקוֹק אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עָפָר מִן הָאֲדָמָה וַיִּפֹּחַ בְּאַפָּיו נְשָׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם
לְנֶפֶשׁ חַיָּה:

(בראשית ב/ז)

בניגוד לגוף האדם, שנוצר או נברא, הפועל נ.פ.ח. דווקא מסמן דבר שכבר קיים מראש ומוחדר בגוויה. אם נתייחס לנשמה כאל "חלק א-לוק ממעל" באופן החמור ביותר, הרי שכמעט ניתן לומר שהנשמה עתיקה כאל-ל עצמו כביכול. הנשמה היא החלק הנצחי שבאדם, ה"מעבר" לאדם שנמצא באדם.

השבת – נשמת העולם

המדרש בבראשית רבה על פרשיית ויכולו מתייחס לבעיה לשונית בפסוקים המעוררת תמיהה. משמע מהביטוי "ויכל א-לוקים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה" שה'

סיים את מלאכתו ביום השביעי, קרי שהוא עשה משהו בשבת. הבנה זו מעוררת קושי שהרי ידוע לנו שכל עניין השבת הוא שביתתו של הקב"ה ממלאכתו, כפי שמופיע מיד בהמשך הפרשייה "וישבת ביום השביעי מכל מלאכתו". המדרש שואל מה פירוש אותו "ויכל". להלן פירוש של אחת השיטות כפי שמפרש המהר"ל מפראג:

מהו ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו? ...ורבנן אמרי משל למלך שעשה לו טבעת מה היה הטבעת חסר חותם כך מה היה העולם חסר שבת...

אמנם דעת גניבא ורבנן יש לך להבין מאד כי לדעת שניהם השבת עצמו הוא גמר מלאכה, ועל זה נאמר ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה. וזה כי אף אם לא היה המלאכה ביום השבת מכל מקום השבת הוא השלמת העולם...

ורבנן גם כן הם אומרים כי השבת משלים העולם ולפיכך שייך לומר ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה, ומדמה השבת כמו החותם אל הטבעת, שכבר נגמר הטבעת אבל עדיין חסר חותם,

שהחותם עם שאינו מענין הטבעת שהרי אפשר שיהיה הטבעת בלא חותם, מכל מקום החותם הוא שייך לטבעת במה שראוי שיהיה לכל טבעת חותם עמו, וכך כאשר כלה גוף העולם בששה ימים חסר העולם שבת שהוא קנין מעלה עליונה אלהית שהשבת קונה בעולם מעלה אלהית ביותר וזה היה קונה בשבת...

מהו היחס בין החותם לטבעת, או ביתר שאת, מהי הפעולה של הוספת החותם לטבעת? האם האומן בורא את החותם או יוצר אותו? פעולת הכנסת החותם בטבעת נקראת הטבעה, והיא נתינת הרושם של צורה או דוגמה שהיא כבר קיימת מראש בתוך חומר גלם. דימוי זה בעיני דומה לתחושה שתוארה לעיל בנוגע ל-"ויפח באפיו נשמת חיים". השבת אינה נבראת בעולם אלא ניתנת בו.

ולכך מדמה השבת לטבעת שיש בו חותם שהחותם עם שהחותם הוא עם הטבעת הוא נבדל מן הטבעת כך השבת נבדל משאר ימים והוא קדוש, וידוע כי הדבר שהוא נבדל הוא צורה בלבד, ולפיכך נמשלו ימי החול אל הטבעת שהוא גוף כך ימי החול שהם ימי המעשה הם גשמיים והשבת אל החותם שיש בו צורה והצורה נבדלת מן החומר, ולכך על ידי השבת יש בעולם קדושה נבדלת לכך ביום השבת נגמר העולם כאשר קנה הצורה, והדברים האלו הם ברורים ויקרים ואין לבאר יותר:

השבת על פי המהר"ל היא צד השלמות של העולם, היא קניין המעלה הא-לוקית שבו. הקשר בין עובדת היות השבת צד המעלה הא-לוקית בעולם הגשמי לבין הנשמה שהיא צד המעלה הא-לוקית שבאדם מתבקש ביותר. הקשר זה מתבקש לאור הטרמינולוגיה שמשתמש בה המהר"ל. הביטוי "צורה" הוא ביטוי המוכר מהפילוסופיה

היוונית העתיקה, ורבים מהוגי היהדות השתמשו במושגים חומר וצורה היווניים בהשאלה למערכת המושגים היהודית. החומר מסמל כמובן את הצד הגשמי שבקיום, הזמני והחולף, בעוד הצורה היא הצד הנצחי שבו, המהותי. כבר קדם הרמב"ם וקבע שהנשמה היא צורת האדם, בעוד גופו הוא החומר שלו.⁸ המהר"ל מגדיר את השבת כצורת העולם הגשמי. ההשוואה מתבקשת: היחס בין השבת לעולם כמוהו כיחס בין הנשמה לאדם, כלומר, השבת היא נשמת העולם, השבת היא הצד הנצחי שבעולם.

שאלה שלא נחלצנו אליה כשדיברנו על השל"ה היא מדוע תוספת הנשמה באה לידי ביטוי בנר"ן בלבד ולא בחיה והיחידה. ניתן לפתור קושיה זו על ידי שימוש במערכת המושגים של פנימיים ומקיפים. לא נרחיב בעניין זה, רק נציין שישנה התייחסות אל הנר"ן כאל בחינות הנשמה הפנימיים הנמצאים בתוך האדם כביכול, בעוד שתי הבחינות חיה ויחידה הם ה'מקיפים' שלו, השייכים לו אך נמצאים מחוצה לו. ישנו מובן בו הבחינות המקיפות נתפסות כמזינות את הפנימיות, כלומר שתוספת הנר"ן מגיעה מהחיה והיחידה - חלק הנשמה היונק מגבוה ומקשר את הגבוה לאדם. לצורך הציור נאמר שבשבת יש לאדם נגישות לבחינת המקיפים שלו והוא יכול להמשיך מהם תוספת לנר"ן הפנימיים.

ציור זה, בעיני, עולה יפה עם הפירוש של המהר"ל לדברי חכמים שבמדרש. על פי פירוש המהר"ל השבת היא הכנסה של א-לוקות לתוך העולם, אך ברור שיחד עם זאת הא-לוקות קיימת אף מחוץ או מעבר לעולם. "הוא מקומו של עולם ואין עולמו מקומו".⁹ השבת כביכול היא בחינת הפנימי של העולם.¹⁰

בשלב זה אפשר לומר שמצאנו את הנוסחה המתמטית-לוגית המבטאת את הקשר שבין השבת לנשמה היתרה. ה' היה הווה והיה - הוא נצחי. וכך הסתבר לנו שהשבת היא בבואת הנצחיות הזו, ושאר הנשמה היא נצחית, ומכאן השייכות של הנשמה לשבת. יש בכך משהו שעשוי להניח במעט את דעתנו. אם זאת, ראוי בעיני שנחפש אחר איזשהו מובן לנוסחה זו, משהו שאפשר לעבוד איתו, משהו שיקרב את תופעת הנשמה היתרה לדעתנו, אמנם במעט, אך באופן שישליך על אופי השבת שלנו.

8 רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ד הלכה ח

9 בראשית רבה פרשה סח

10 מערכת שלמה של מושגים מקבילים שלא נגענו בה היא מערכת העולמות. ישנה חלוקה לחמש עולמות, או ליתר דיוק ארבעה עולמות - עשיה (שהוא העולם הגשמי עצמו), יצירה, בריאה, אצילות והא-לוקות עצמה. שלשת העולמות התחתונים - עשיה יצירה ובריאה מקבילים לנפש רוח נשמה (בהתאמה), בעוד החיה והיחידה מקבילים לעולם האצילות והא-לוקות. אחת השאלות שיש סביבה התעסקות רבה מאוד בקבלה היא היחס שבין עולם האצילות והא-לוקות עצמה ובהתאמה היחס בין החיה ליחידה במערכת הנשמות.

גוף ונשמה, תנועה ושביטה, יש ואין, זמן ונצח

מהי נצחיות, או מהו דבר נצחי? המושג נצח הוא מעבר לתפיסת האדם. הוא לא קיים במערכת המושגים והחויות האנושיות ואין איך להתייחס אליו במסגרת השפה אלא בקירוב, אם בכלל. במסגרת השיח הדתי אנו נזקקים למושג הנצח לעתים מזומנות ואנו מנסים לדמיין איזשהו יש נצחי, דבר המתמשך וקיים לעד. לא יהיה מופרך לומר שהתפיסה האינסטינקטיבית של נצח היא מלאות הזמן, אנו תופסים את הזמן כדבר אינסופי ועל כן הנצח הוא אינסוף זמן. יוצא שקיום נצחי הוא הקיום הזמני האולטימטיבי. משפט אחרון זה מהווה סתירה בשפה בה אנו משתמשים. נצחי לא יכול להיות זמני.

אני רוצה להציע אפשרות אחרת. הנצח הוא שלילת הזמן, ההפך שלו. בהתייחס לדבר נצחי אין משמעות לזמן. הזמן הוא סניף של הסופי והוא מוגבל אליו. הזמן הוא שקיים בתוך העולם הגשמי בניגוד לדימוי של עולם שנע על ציר "הזמן", עולם שנזרק אל תוך הזמן. כשאין זמן, יש נצח. הקיום הנצחי אינו סופר-קיום, אלא אנטי-קיום¹¹ - קיום הפוך או אחר.

חשיבה כזו מקרבת מעט לדעתנו את הביטוי הקבלי המגדיר את הא-ל כ"אין". האין, המסמל לכאורה את האי-קיום הוא קשה ביותר. בדומה לנצח, לא מופרך לומר שאנו נוטים לחשוב על הא-ל כעל סופר-ישות, כיש מוחלט אולטימטיבי, לא כ"אין". אבל ברגע שנאמר שכל יש הוא זמני, הרי שקיום מוחלט הוא סתירה מיניה וביה. לכן אין מנוס מלהתייחס לה' כאל "אין", אך אין זה אינו חוסר יש, הוא הפך יש. לא אי קיום אלא אנטי-קיום. יש בזה צד פעיל, צד של ממש, "אין" ממשי.

היחס הזה הוא בדיוק היחס אותו אנו מכירים בין ימות החול ליום השבת. התנועה, המלאכה, העשייה - כל אלו קיימים במסגרת זמנית, הם סופיים ומוגבלים. השביטה לעומת זאת היא אינסופית. גם בשפה היומיומית, השביטה אינה אי עשייה אלא הפך עשייה. השביטה היא לא שם עצם אלא פועל - "אני שובת!".

קעת נותר לנו לגשת אל הגוף והנשמה. הגוף שבוי בזמן, וכל פעולותיו הן זמניות. הוא מזין את עצמו, אך פעולת התזונה מתכלה, והוא חייב להזין עצמו שוב. הוא ישן, אך האנרגיה שלו כלה בסוף היום והוא נאלץ לישון שוב. דבר מפעולות הגוף אינו נצחי. הגוף שבוי לעולם בניסיון להתמיד בקיומו, שהרי אף פעולה שהוא פועל אינה שלמה, אינה נשארת. נראה שכזה הוא קיומם של בעלי החיים. הם ממלאים את זמנם במעגל

11 תרגיל מחשבתי זה יכול להוביל למסקנה מבהילה - השאיפה האנושית ל"חיי נצח" היא שטות. החיים לעולם אינם נצחיים - המוות הוא נצחי. מכאן נובעת התקווה היהודית שאינה חיי עולם נצחיים, אלא מוות פעיל, מוות ממשי - חיי העולם הבא.

חוזר ונשנה של תזונה, מנוחה והתרבות - הם עסוקים בלהתמיד עד מותם. אף לא נראה שהם שואפים לשום דבר נוסף. האדם, לעומת זאת, מוטרד ומתוסכל מצורך ההתמדה שלו. מלאכתו אף פעם אינה שלמה, החשבונות אף פעם אינם משולמים סופית, הכלים אף פעם לא נשארים שטופים. שאיפותיו של האדם לעסוק בדבר משמעותי, להתקדם ולהותיר חותם בעולמו, נתקלות שוב ושוב בחומת הצורך לדאוג להתמדת קיומו, הוא מרגיש שזמנו אובד לריק, והוא מוצא מנוח רק בעיסוק במותרות (לטוב ולמוטב). מקור שאיפותיו הללו היא הנשמה. הנשמה אשר מכירה את הנצח מבקשת לפעול בתחום זה, במה שמעבר להתמדה. לא מן נמנע לומר שכל פעולה אנושית שהיא עודפת על צורך קיומי-פיזי, היא פעולה הנובעת מן הנשמה.¹² זהו מותר האדם מן הבהמה.

מה עושה (עשייה ולא הימנעות!) האדם בשבת? הוא נוטש את הקיום הזמני. הוא עושה זאת על ידי זה שהוא שובת. על ידי חוסר התעסקות פעיל ומודע¹³ בזמני, בצרכי הגוף, בחוסרים ובטרדות הקיום, האדם כופר בזמניותו ופונה לצד הנצח שבו. השביתה מצרכי הגוף¹⁴ וצרכי העולם היא העצמת הנשמה. באופן זה, בעצם קבלת השבת ושמירתה ללא כל פעולה או השתדלות נוספת מצד האדם, הוא מזמן לעצמו את תופעת הנשמה היתרה. על כן ההזדמנות והאתגר שבשבת היא להמשיך לעצמנו תוספת נשמה, לנצל את השבת באופן כזה שעצמת הנוכחות של הנשמה שתודלקה בשבת תמשך אל תוך ששת ימי המעשה ותחזיק מעמד עד לשבת הבאה.

החזרה אל המציאות הזמנית במוצאי השבת, אל ההתעסקות בהתמדת הקיום על חשבון מה שמעבר לו, היא היא אובדן העצימות של הנשמה בשבת. אכן חזרה זו, שבביל האדם שנותן דעתו על ההזדמנות הגלומה בשבת, היא חווית שבר טראומתית - וי, אבדה נפש!

12 אמר לי פעם אדם אחד, שאת שמו איני יודע, שהמושג בחירה חופשית רלוונטי אך ורק לתחום המוסרי. הבחירה במקצוע ממנו מתפרנסים, למשל, הוא סניף של אינסטיטוט הקיום, ואין הבדל בין שיקול כלכלי שכזה לבין הבחירה של הנמר לצוד זברה שמנה ולא זברה רזה. בחירה כזו רק מראה שאינסטיטוט הקיום האנושי משוכלל מזה של הקוף, כפי שאינסטיטוט הקיום של הקוף משוכלל מזה של החתול. זאת בניגוד לבחירות מוסריות או אידיאולוגיות שאינן משרתות את הקיום הגופני. איני בהכרח מאמץ תובנה זו במלואה, אך יצירת הבחנה בתוך סוגי הבחירות שהאדם בוחר בחייו פותחת פתח לרעיונות חדשים ומרתקים.

13 המודעות הפעילה הזו, השביתה שהיא מצווה, היא המבדילה בין השבת לבין ה-Sunday של חוץ לארץ.

14 על צד זה ניתן להסביר את כמות ההתעסקות של ההוגים היהודיים השונים באכילה ובשינה של שבת, ובניסיון ליצור להם צביון (כל אחד על פי דרכו) שונה בתכלית מזו של החול, ולהפוך שתי פעולות אלו לעניין רוחני השייך למישר של הנשמה ולא למישר של הגוף.